

MATERIAIS PER A L'ESTUDI DE LA TERAPEUTICA FARMACEUTICA AL PAIS VALENCIA (SEGLE XIX)

Salvador RODRIGUEZ i MARTINEZ

MATERIAIS SOBRE L'AMBIT RURAL

Medicaments d'una apotecaria de Ludiente (1)

Es tracta d'un expedient format per cinc documents manuscrits, on consten les diligències executades en el sumari incoat contra l'apotecari Felipe Izquierdo, foren ordenades per la Real Junta Superior Governativa de Farmàcia, pel motiu de posseir dues apotecaries -a les viles de Toga i Ludiente- obertes al públic.

Per una resolució del 20 d'abril del 1830 la Junta determina l'embargament dels medicaments existents a l'apotecaria de Ludiente, així com que es lliuraren a l'Hospital General de València.

De l'expedient ens interessen dos documents. Ambdós són similars.
El quart document porta aquest títol:

"Nota del inbentario practicado por orden Superior de la Botica del Don Felipe Yzquierdo, Boticario de la Villa de Ludiente";

és una relació escrita i signada per l'apotecari Manuel Ibañez Laespada el 27 de febrer del 1830.

En ella es detallen els objectes embargats: potam, material de vidre, utensilis, llibres i farmacopees. Es fa constar el contingut dels recipients, si bé algunes ocasions ho és de forma vaga -"alcohol", "azeites esenciales", "balsamos", "sales neutras"- en altres s'especifica: "sublimado corrosibo", "precipitado rojo", "precipitado blanco", "mercurio dulce", etc.

Aquesta comunicació és la continuació de la presentada al VIè Congrés d'Història de la Medicina Catalana (cfr.: Actes, Volum I (Barcelona, 1990) pp. 243-248)

L'altre document -que ocupa a l'expedient el número dos- és una còpia de l'anterior, no és signat, ni datat i s'encapçala així: "Nota del Imbentario que de orden Superior ha practicado el Farmaceutico de Toga Dn. Manuel Ivañez Laespada, de la Botica de Dn. Felipe Izquierdo Boticario de la Villa de Ludiente".

MATERIALS DE PUBLICITAT FARMACEUTICA

Es tracta d'obres publicitàries editades amb la finalitat de promocionar oficines de farmàcia i específics.

1- Publicació de la Farmàcia del Dr. Torrens (2)

Aquesta farmàcia es feia propaganda, l'any 1892, per mitjà de la publicació d'un calendari de butxaca. Editat en forma de llibret, amb 32 pàgines numerades.

La coberta, decorada amb bells motius tipogràfics a tres colors, porta aquest titular: "Farmàcia del Dr. Torrens. / Abierta toda la noche. / 73, Mercado, 73 / Valencia".

La primera pàgina presenta una abundant ornamentació en blanc i negre. La part superior amb motius tipogràfics -diferents als de la coberta- de bon gust i a la moda de l'època. La part inferior consta de dues escenes; a la banda esquerra un paisatge xinès, amb la figura d'un pescador de canya i una embarcació xinesa navegant; la banda de la dreta s'engalana amb motius florals i un carago. Una branca d'arbre amb dos ocells ocupa el centre de la pàgina, al damunt apareix el titular: "Almanaque para el año 1892 publicado por el Dr. Torrens"; sota la branca diu: "Valencia". Fora de l'espai tipogràfic porta el peu d'impremta: "Imp. de Bals Bellver, Játiva"

Amb la segona pàgina s'enceta el calendari -tot assenyalant diàriament el santoral i l'horari solar-, que es desenvolupa a la resta del fullet.

Intercalat amb el calendari va desfilant la publicitat dels preparats de la casa. Aquests són: "Emulsión Torrens de aceite puro de hígado de bacalao con hipofosfitos de cal y de sosa y glicerina" (p. 3) -com era costum s'acompanya d'uns testimonis mèdics (pp. 4-5 i 7-9)-, "Elixir de guayacol Torrens" (p. 13) -amb els parers facultatius (pp. 14-15 i 17) corresponents-, "Hierro Torrens" (p. 19), "Emplastos perforados del Dr. Torrens" (p. 21), "Licor de brea concentrado del Dr. Torrens" (ídem), "Vino de peptona Torrens" (ídem), "Panacea perfeccionada para los niños preparada por el Dr. Torrens" (p. 25), "Jarabe de quina ferruginoso Torrens (ídem), "Jarabe de digital Torrens" (p. 31), "Jarabe de hipofosfitos de cal" (ídem), "Jarabe Hipofosfitos de Sosa" (ídem), "Jarabe de Brea" (ídem).

Finalment inclou també publicitat d'un comerç, la qual cosa fa pensar en una mena de col.laboració o relació comercial entre ambdós anunciantes.-

Es tracta de la "Drogueria de la Luna" -actualment encara existeix-, a la coberta posterior figura l'anunci general de la casa -tot situant-la a la plaça del Mercat, 72-, aquest assenyalava l'existència d'un complet assortiment de drogues i productes químics per a la Farmàcia, Indústria, Fotografia, Pintura, etc.; la secció de fotografia l'anuncien en dues ocasions (pp. 11 i 32), la secció de perfumeria una (p. 27).

Alguns dels anuncis s'ornamenten amb gravats al·lusius, que enriqueixen la publicació.

2) Publicació de la Farmàcia de St. Martí (3).

També s'aprofita l'edició d'un calendari -el de l'any 1895- per fer publicitat, ara de la Farmàcia de Sant Martí- al carrer de Sant Vicent 22, a València-, que permanence oberta al públic en l'actualitat, al mateix carrer.

Es un fullet relligat de 32 pàgines i cobertes de paper, amb unes mides de 15x25 cm. A la coberta figura el nom de la farmàcia i un dibuix de grans dimensions de la imatge del sant, també s'assenyalava que el director -propietari és el farmacèutic En Josep Andrés i Fabià, tot destacant que havia estat "premiado por el colegio de la Facultad de Madrid".

El calendari és molt senzill i només ocupa les dues primeres pàgines del fullet.

La resta es dedica a la:

"Guia de las Familias / para elegir prontamente / el remedio de sus enfermedades / Farmacia de Andrés y Fabià, frente á San Martín / València" (4);

aquest encapçalament ens assabenta que l'oficina de farmàcia ha estat traslladada -almenys en una ocasió-, en l'actualitat és la mateixa vorera que l'església esmentada.

Es completa amb un gravat que duu aquest preu: "Vista exterior de la OFICINA ALOPATICA para el despacho de medicamentos".

A la pàgina 3 apareixen unes "Advertencias importantes", que -en número de sis- assenyalen dades com que el despatx era a càrrec de dos farmacèutics -per torns-, l'oficina era oberta tota la nit, per evitar els contagis no s'admetien les

devolucions, es remetien les formes líquides per correu -la resta per ferrocarril-, les receptes mèdiques es despatxaven a l'instant, finalment s'indica que els preus farmacèutics s'han rebaixat extraordinàriament: "por las circunstancias anómalas que tan directamente afectan á todos".

La Guia és un recurs per a oferir aquells medicaments -elaborats o no a la Farmàcia de St. Martí- i afectes que es poden servir, agrupats segons l'ús terapèutic, les malalties apareixen alfabèticament; la finalitat de la guia justifica que no conste la composició dels preparats, tan sols la forma farmacèutica, l'acció terapèutica, grandàries de presentació i llurs preus.

A la pàgina 5 s'enceta la Guia, precedida per un gravat, que com diu al peu és la: "Vista del Laboratorio del Establecimiento".

Excediria els límits d'aquest treball fer una relació exhaustiva del contingut de la Guia, és per això que ens limitarem a citar un recull representatiu.

S'encapçala cada apartat amb el nom de l'afecció que agrupa els preparats i efectes, escrit amb caràcters tipogràfics destacats i de grans mides. I així, per exemple, al primer d'ells, les HEMORROIDES, se citen: la "Pomada antihemorroidal de Andrés y Fabià, almohadas redondas o asientos de goma para poder estar sentados" (que recomana tant per als viatgers com per a les persones de vida sedentària), "almohadas redondas con fondo" (serveixen de baci als impossibilitats).

Per al tractament del MAL VENERI recomana: "Esencia de zarzaparrilla de Andrés y Fabià, Rob depurativo, Purgante de Andrés y Fabià, Cápsulas de brea o de sándalo".

Contra la VEROLA aconsella: el "Contraeruptivo de Andrés y Fabià", tot afirmant que es tracta d'un antivíric, per la qual cosa adverteix, "toda vacuna que se diluya con una gota de CONTRAERUPTIVO, ya no prende jamás"; la immunització amb "Linha Vacuna legítima de vaca", que gaudeix de ser "Extraída bajo la inspección del Gobierno y traída directamente de Alemania e Inglaterra".

Existeix un apartat dedicat a les FARMACIOLES; s'anuncien tant alopàtiques com homeopàtiques: de les primeres existien de dues mides -de butxaca i caixes de diferents materials-, les aconsella per a viatgers, militars, mariners, caçadors, ajuntaments, vaixells, etc.

Els específics recomanats són molts, uns elaborats a la Farmàcia -com es desprén del seu nom- i altres no; donarem uns exemples, d'uns i altres, on s'observa l'ampli espectre terapèutic cobert: "Agua balsámica de Andrés y Fabià, Licor de brea de Andrés y Fabià, Papel antiasmático balsámico nitrado, Cigarro de J. Espic, Cigarros de Andréu, Papel Ricou, Hierro dialisado nutritivo de

Andrés y Fabiá, Magnesia doble efervescente ó aérea de Andrés y Fabiá, Pomada antialopéctica de Dupuitren (recomanada contra la caiguda del cabell), Sellos antineurálgicos de Andrés y Fabiá, Píldoras de Paulinia, Airbaf Serdna de Andrés y Fabiá (recomanat contra la càries dental, ja sia que tenia les virtuts de llevar el dolor, permanentment, sense cap extracció i eliminar l'halitosi), Crema de Bismuto de Andrés y Fabiá (indicat contra la leucorrea o flux blanc), Crema de vinagre Andrés y Fabiá (dictaminat per las lentigens o "las manchas amarillas de la cara"), Cápsulas tenifugas de Moreno Miquel, etc.

Entre els afectes, a banda dels esmentats abans, apareixen: braguers simples i dobles, inguinals, escrotals, etc., irrigadors rectals i vaginals, xeringues de metall i de goma per a ènemes, xeringues de vidre rectes i corbes per a la matriu, la uretra, els ulls, l'oïda i el nas, pessaris de goma, "orinales para llevarlos puestos" (en els casos d'incontinència), banyeres oftàlmiques de cristall i de porcellana, mugroneres, mamadores, suspensoris, etc.

Finalitza la Guia oferint llur servei d'informació sobre els balnearis, i uns consells sobre els verins i els auxilis als asfixiats.

3) Publicació sobre un específic a base de bifosfat de cal (4).

Es un fullet de 32 pàgines, amb unes mides de 13 x 19,2 cm, relligat, amb cobertes de paper de color morat publicat el 1893.

Tot ell és dedicat a enaltir les virtuts de la Solució de Bifosfat de Cal dels Germans Maristes de Barcelona.

Segueix el costum de la publicitat contemporània dels específics i aleshores conté un repertori de casos clínics, uns de malalts que manifesten els bons resultats esdevinguts, altres de metges testimoniant els èxits comprovats amb la pràctica clínica.

4) Publicació sobre la Tintura Cocheux (5)

Aquest fullet consta de 25 pàgines, amb unes mides de 10 x 13 cm i és la quinzena edició de l'obra:

"Trato de la gota y del reumatismo"

(escrita pel farmacèutic-químic Cocheux), editada a París per "Va A. Delahaye, Librero-Editor" el 1887 i impresa a Lió per la Impremta Novella.

Comprèn: un pròleg de Cocheux, un article divulgatiu sobre la gota i el reumatisme, un capítol amb el títol de "Cura de la gota y del reumatismo por la Tintura de Cocheux" (pp. 11-13), testimonis facultatius de casos clínics, articles d'opinió publicats a la premsa mèdica, una carta del farmacèutic Lebeault, de París, a l'autor i la relació de distribuïdors a Espanya.

5) Publicació del farmacèutic L. Midy (6)

Fullet de 15 pàgines amb cobertes, té unes mides de 10 x 15 cm, a la coberta diu:

"DISCOIDES MIDY / PARA / INYECCIONES HIPODERMICAS /
PREPARADOS POR / L. MIDY / FARMACEUTICO DE PRIMERA
CLASE / 113. Faubourg St-Honoré, 113 / PARIS".

Va ser editat a Barcelona, l'any 1889, a la "Imprenta" 'La Renaixensa', Xuclà, 13, baixos".

Facilita les dades tècniques del preparat, un dictame de l'Acadèmia Mèdico-Farmacèutica de Barcelona, testimonis de metges i articles publicats a diferents revistes professionals, finalment la posologia i els preus.

MATERIALS SOBRE TERAPEUTICA HOMEOPATICA

Es presenten dues peces, una de les ja esmentades i altra nova; a la primera ens trobem referències homeopàtiques i la segona es refereix a una part concreta d'aquesta teràpia.

1) Publicació de la Farmàcia de St. Martí (3)

com s'ha dit a la "Guia de las Familias..." hi havia un apartat dedicat a les farmàcies.

Es en ell on es parla d'uns "Botiquines Homeopáticos" que contenen 12, 24, 36, 64, 72, 100, 200 i 300 medicines en glòbuls, cal pensar, doncs, que es prepararien farmàcies de diferents dimensions, d'acord amb el nombre de medicines.

També inclou uns "botiquines de reposición para facultativos" que contenen dilucions, tintures mares, i trituracions. Finalitza anunciant l'existència a l'oficina de farmàcia de 5.000 medicines homeopàtiques preparades.

Sobre les activitats homeopàtiques d'aquesta farmàcia, cal assenyalar que a la pàgina 31 d'aquest fullet -editat el 1895- s'anuncia com la: "Unica Farmacia Homeopática en Valencia".

2) Opuscle sobre els banys de mar (7)

Es un fullet de 13 pàgines i unes mides de 10 x 14 cm, que es titula:

"Consejos higiénicos sobre los baños de mar",

obra de Mateo M. Ginés, metge homeòpata "especialista en padecimientos crónicos y enfermedades de mujeres y niños". Va ser editat a València, l'any 1882, per la "Unión tipográfica-Imp. de la Nueva Alianza" situada al carrer Pintor López, 7.

Comprèn una introducció, unes dades sobre la composició química de l'aigua de mar, també les referents a la mar Mediterrània, informacions sobre les accions de l'aigua marina sobre l'organisme, normes per a prendre els banys marins, malalties per a les quals es recomanen aquests banys, malalties per a les quals són perjudicials, informacions sobre l'atmosfera marítima i la conclusió.

IV. MATERIALS DE FARMACIA HOSPITALARIA

Si bé procedeixen de l'Hospital General de València no han estat inclosos al primer apartat, pel motiu d'haver-ho reservat, exclusivament, als medicaments que eren elaborats a la Farmàcia de l'Hospital de forma provada.

Metodològicament es presentaran agrupats d'acord amb la seva matèria o finalitat.

1) Vendes de medicament

Aquesta quartella, manuscrita i signada per l'apotecari de l'hospital General -Antonio Estevan Faxardo-, (24) detalla els medicaments venuts per a la Reial Apotecaria de l'Hospital de St. Ferran, porta data del 30 de novembre de 1809.

Els medicaments servits foren els següents: àcid nítric, cerat de saturn, emplastre de mucíl·lags, esperit de vi, camforat, extret de saturn, mantega mercurial, oxisacar, rodomet, tintura de goma laca, xarops simple i d'escorces de poncem. En la relació es fan constar les quantitats servides- al llarg del mes- i els seus preus.

Si s'analitza la llista s'observarà que les concepcions terapèutiques corresponien a la tradició galenista i les novetats químiques.

2) Farmàcia clínic

Els materials que es presenten s'agrupen en dos apartats, el primer de naturalesa normativa i el segon de naturalesa empírica.

A. El Reglament de l'Apotecaria de l'Hospital General de 1828 (9).

El reglament que presentem és un fullet imprès, relligat, de 8 pàgines amb cobertes del mateix paper, d'unes mides de 15x21 cm, amb aquest encapçalament:

"Reglamento / para la mejor administracion / de la Botica del santo Hospital Real y General / de Valencia, mandado guardar por su Junta / de Gobierno, en la celebrada el 30 / de junio de 1828",

tot ell escrit amb lletres majúscules de dimensions decreixents; consta de 18 articles i finalitza fent esment dels membres de la Junta.

Fan referència al tema que estudiem els articles 5, 9 i 10. Amb ells es determina que:

* els auxiliars segon i tercer de l'Apotecaria duran els llibres de prescripcions de medicina i Cirurgia;

* en finalitzar la visita mèdica es procedirà a la dispensació de les prescripcions a l'Apotecaria,

* la qual cosa es durà a terme en presència del metge assistent, que haurà estat present en la visita, per tal que els reconega i comprove la conformitat entre el prescrit i el dispensat;

* de forma semblant es procedirà amb les prescripcions quirúrgiques per part de l'ajudant del cirurgià.

Aquesta normativa recollia una prasi consuetudinària a la institució, el resultat de la mateixa -els llibres de prescripcions- és un cos documental força interessant.

B. Els llibres de prescripcions

Són uns manuscrits relligats, on l'auxiliar de l'Apotecaria anotava les prescripcions dels facultatius durant les visites als malalts.

Existien un per cada sala de l'Hospital, en ells consten diàriament el número del llit del malalt i a continuació la prescripció facultativa; quan es tractava d'una fórmula magistral s'anotava llur composició i això permet conèixer-les.

A la coberta es feia constar si corresponia a una sala de medicina o de cirurgia, de vegades es feia constar el nom del metge o del cirurgià, per a diferenciar les sales de la mateixa especialitat.

S'han localitzat els següents:

- * any 1814, "Libreta de Clínica para el mes de Octubre de 1814" (10),
"Libreta de Cirujia del Sr. Dn. Josef Regalado para el mes de Octubre de 1814" (11).
"Libreta de Cirujia de D. Antonio Edo para el mes de Octubre de 1814" (12),
"Libreta de Medicina para la Sala de Mugerres Calenturas. Mes de Diciembre de 1814 / Dr. Soriano" (13),
"Libreta de Medicina de la Sala de Hombres Calenturas. Mes de Diciembre de 1814 / Dr. Duque" (14),
"Libreta de Medicina para la Sala de Mugerres Galicas. Mes de Diciembre de 1814" (15);
- * any 1819, llibre de prescripcions del mes d'octubre (16),
"Libreta para los Pobres que vienen a la puerta del mes de diciembre de 1819" (17);
- * any 1820, llibre de prescripcions del mes de maig (18);
- * any 1822, llibre de prescripcions sense el mes (19);
llibre de prescripcions del mes d'octubre (20);
- * any 1864, llibres de prescripcions del mes d'octubre (21);
- * any 1871, "Libreta de Puerta. Noviembre de 1871" (22).

Als llibres de prescripcions dits de Porta es reflecteixen les urgències i les consultes externes. Aleshores s'anotaven diàriament el nom del metge i la prescripció que efectuava.

Com a exemple donem unes dades procedents del darrer llibre, el de novembre de 1871: el Dr. Gadea va receptar a un malalt pindoles de Plenck i Aigua fagedènica, és a dir dues formulacions determinades; en canvi a altre malalt li prescrivia aquesta fórmula magistral,

"Zarza con rob	700,
Manteca reciente	30 g,
Precipitado rojo	0,40 cg,
Precipitado blanco	0,30 cg"

3) Compres de drogues i material

La documentació conservada sobre les compres de drogues, efectes i utensilis per a la Farmàcia és una font d'informació important.

Els lligalls de documents localitzats van des de 1868 a 1892 (23). No és ara el moment de presentar-los un per un, però si citarem alguns exemples, com a mostra de la varietat i riquesa informativa.

Figuren drogues de tots els orígens:

* vegetal, com l'ordi, llinosa, roses, fenigrec, panses, arrel de ratània, rasures de sassafràs, gínjols, etc.;

* animal, com les llets de cabra, burra i vaca, sangoneres, pollastres, pulmons de vedella, etc.;

* preparats galènics, com els olis d'ametlles dolces i de bacallà, etc.;

* productes químics, com l'àcid nítric, sulfat potàsic, àcid fènic cristal·litzat, nitrat d'argent cristal·litzat, tartrat fèrric, àcid clorhídric, clorur amònic, clorur fèrric, etc.;

També es poden trobar altres productes d'ús farmacèutic i efectes:

* excipients, com la cera blanca, vi generós, alcohol de 90, etc.

* efectes, braguers per a nens de 2 anys, braguers dobles, xeringues de zinc, mugroneres de boix, sondes, sondes angleses, buata, etc.

Finalment, dues observacions. La primera, que ens hem trobat amb alguna compra difícilment classificable, com, per exemple, ho és la de gos ("perro"), sense cap especificació.

La segona, és sobre les sangoneres. Malgrat no ser una droga s'han inclòs entre les d'origen animal, per ser utilitzades amb fins terapèutics i no tractar-se d'un efecte.

Sobre l'aplicació de les sangoneres als malalts de l'Hospital, cal dir que devia ser prou habitual. No tan sols perquè es compraren freqüentment, ho documenten els llibres presentats. També per les referències a la forma de fornir l'Hospital d'elles (24).

Fins i tot s'ha trobat un manuscrit (25), datat el 26 de juliol de 1838, on l'Hospital demana a la població la donació de sangoneres, tant si són sobreres com ja utilitzades, tot explicant com es poden recuperar i fer-les servir de nou.

4) Llibres de registre de la Farmàcia

A mitjans del segle es varen publicar les comptabilitats generals de la institució, en elles es reflexa la comptabilitat particular de l'Apotecaria.

S'han localitzat les que tot seguit presentem:

"Cuenta general del Hospital del año 1848 / Cuenta general que de su administración presenta la Junta Directiva del Hospital de Valencia, al Sr. Alcalde de esta Ciudad, conforme lo prevenido en la base 11a. de la Circular de 3 abril 1846" (26),

que fou impresa a València en 1849 per la Imp. José Ferrer de Orga; i la

"Cuenta general que la Junta directiva que fué del Hospital de Valencia presenta al Sr. Gobernador civil de la provincia, de lo recaudado, invertido y estado del establecimiento y de su administración, desde 1o. de Enero de 1849 a 25 de marzo de 180, en que cesó en virtud de R. Orden" (27),

impresa en 1850 a la mateixa impremta que l'anterior.

La comptabilitat de l'Apotecaria al primer llibre ocupa dues pàgines, cadascuna d'elles dividides en dues parts, que igualment se subdivideixen en altres dues parts, a la primera figuren els noms de les drogues i els productes, la segona es divideix en cinc columnes:

- a la primera ("Cantidad") apareix en nom de les unitats ponderals, lliures, unces, cànthers, dotzenes, etc.,
- a la segona ("Existencias en 31 de diciembre 1847") el guarisme corresponent a les existències al principi de l'exercici,
- a la tercera ("Comparados") les quantitats adquirides,

- a la quarta ("Consumidos") les unitats gastades,

- a la cinquena ("Quedan en 31 de diciembre 1848") les existències al final de l'exercici.

En una nota al peu de la segona pàgina es fa constar que a més s'han consumit les herbes, flors, fulles i arrels "indigenas que se suministran diariamente por un hortelano, bien de los huertos de dentro del Establecimiento ó de fuera de él, segun contrata".

S'han comptabilitzat 200 productes ben heterogenis. Des de compostos (triaga magna, càpsules de copaiba o "candelillas elásticas") a simples vegetals (agàric blanc, arrel de colombo, sang de dragó, quina o bàlsam del Perú), animals (banyes de cèrvol, "moscas de cantáridas" o sangoneres) i minerals (sal de la figuera, mini, cerussa o cinabri), des de preparats galènics (olis o extractes) a productes químics (àcid nítric, sulfat de potasi, subnitrat de bismut o clorur càlcic), des d'excipients (mantega de porc, cera blanca i grossa o sucre), a utensilis (ampolletes).

El segon llibre presenta una distribució idèntica, però amb les dates corresponents al llibre (1849 i 1850); ocupa quatre pàgines, les dues primeres corresponen al període del 31 de desembre de 1848 al mateix dia de 1849 i les altres dues, des d'aquest darrer fins al 25 de març de 1850.

El nombre de medicaments i utensilis és similar, s'han detectat alguns més: bàlsam "fiorabanti", paper blanc, pollastres, argent, blat, calç, comins, taronges o "tierra de pelaire". La comptabilitat de les drogues de l'any 1850 també conté algunes més que la de 1849: te, flor d'arnica i jalapa.

5) Varis

Finalment es presenten uns documents d'origen heterogeni, que no es poden incloure als grups anteriors, però que també proporcionen dades sobre les concepcions terapèutiques de l'època.

Així, un manuscrit de l'any 1887 (28), on un diputat realitza un informe sobre l'abús de medicaments per part dels empresonats, concretament, s'insisteix sobre el consum dels calomelans.

També poden ser d'interès una memòria sobre un unguent mercurial contra la sífilis (29) o la documentació relativa a la desaparició de material (30).

Notes

- (1) A.H.G.V., Apotecaria, VII-2/c.-1, 11. 9, n.6.
- (2) B.S.M., F-61/203.
- (3) B.S.M., F-61/188.
- (4) A.H.G.V., Apotecaria, VII-2/c.-1, 11. 29b.
- (5) B.S.M., F-61/206.
- (6) B.S.M., F-61/207.
- (7) B.S.M., F-61/200.
- (8) A.H.G.V., Apotecaria, VII-1/c.-3, 11. 13.
- (9) A.H.G.V., Apotecaria, VII-2/c.-1, 11. 3, n.1.
- (10) *Idem*, VII-3/c.-2, 11. 5, n.1.
- (11) *Idem*, n.2.
- (12) *Idem*, n.3.
- (13) *Idem*, 11. 4, n.1.
- (14) *Idem*, n.2.
- (15) *Idem*, n.3.
- (16) *Idem*, 11. 11, n.1.
- (17) *Idem*, n.2.
- (18) *Idem*, 11. 9.
- (19) *Idem*, VII-3/c.-3, 11. 13.
- (20) *Idem*, VII-3/c.-2, 11. 10.
- (21) *Idem*, VII-3/c.-4, 11. 14; *idem*, VII-3/c.-5, 11. 15.
- (22) *Idem*, VII-3/c.-2, 11. 12.
- (23) *Idem*, VII-1/c.-5 a c.-8.
- (24) *Idem*, VII-2/c.-1, 11. 9; *idem*, 11. 15, n.3.
- (25) *Idem*, 11. 15, n. 7.
- (26) B.S.M., A-13a, 11. 6.903, R. 21.997.
- (27) *Idem*, R. 21.999.
- (28) A.H.G.V., Apotecaria, VII-2/c.-1, 11. 29.
- (29) *Idem*, 11. 7.
- (30) *Idem*, 11. 6.